

GAB AKADEMİ

Cilt/Vol: 2 Sayı/Num: 3
Aralık/December 2022
ISSN 2792-0194

Said Halim Paşa'ya Göre Modernleşme ve Aydın Kavramları

Modernization and Intellectual Concepts According to Said Halim Pasha

Hande GÜNDÜZ

hndgndz94@gmail.com orcid.org/ 0000-0001-6030-6165

Article Information / Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 20.09.2022

Accepted / Kabul Tarihi: 20.12.2022

Published / Yayın Tarihi: 31.12.2022

Pub Date Season / Yayın Sezonu: December / Aralık

Volume/ Cilt: 2 Issue/ Sayı: 3 Pages/ Sayfa: 56-71

Özet

Modernleşme geliştirmekte olan veya az gelişmiş toplumların, gelişmiş ülkeleri model alması anlamına gelir. Her milletin kendine özgü manevî değerleri olduğundan modernleşme programı da bu değerler çerçevesinde oluşturulmalıdır. Lakin XVIII. ve XIX. asırlarda Osmanlı Devleti'nin son devir aydınlarından bazıları Batı ülkelerinin modernleşme usulünün benimsenmesi gerektiğini savunmuşlardır. Said Halim Paşa ise Müslümanların ancak ve ancak İslâmî ilkelere ve kültürel unsurlara bağlı olan bir medeniyet planlamasıyla modern düzeye erişebileceklerini belirtmiştir. Nitekim Paşa'ya göre Avrupa tarzı bir medeniyet oluşumu Osmanlı toplumunu hem maddî hem de manevî anlamda çöküşe götürecekti. Bu sebepten ötürü Türk ve İslâm geleneğine uygun bir medenîleşme programı oluşturmak her açıdan daha doğru olacaktı.

Anahtar Kelimeler: Said Halim Paşa, İslâmiyet, Doğu-Batı, Modernleşme, Aydın.

Abstract

Modernization means that developing or underdeveloped societies take the developed countries as models. Since each nation has its own spiritual values, the modernization program should be created within the framework of these values. But XVIII. and XIX. for centuries, some of the intellectuals of the last period of the Ottoman Empire argued that the modernization method of Western countries should be adopted. Said Halim Pasha, on the other hand, stated that Muslims could only reach the modern level with a civilization planning that adheres to Islamic principles and cultural values. As a matter of fact, according to Pasha, the formation of a European-style civilization would lead the Ottoman society to collapse both materially and spiritually. For this reason, it would be the right in every respect to create a civilization program in line with Turkish and Islamic traditions.

Keywords: Said Halim Pasha, Islam, East-West, Modernization, Scholar.

www.ttf.org.tr/images/dokumanlar/Cilt3/Covid19%20D%C3%B6neminde%20Tenis%20Oynama%20Rehberi.pdf
Osmanlı Devleti, XVIII. asırda Avrupa'da vuku bulan Sanayi Devrimi ve Fransız İhtilali'nin etkileri neticesinde yavaş yavaş tahrip olmaya başlamıştı. Bu kaotik ortamda bazı şahıslar siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel yönden Batı'nın örnek alınması gerektiğini ifade etmişlerdi. Öyle ki 1800'lü yıllara gelindiğinde artık Osmanlı ahali-sini kendi kültür dairesinden çıkarmak ve Avrupaî bir modernleşme tarzına yaklaş-tırmak amacıyla birtakım planlar yapılmıştı. Ancak Said Halim Paşa, Mehmet Akif Ersoy ve Hafız Hakkı Paşa gibi gerçek aydınlar Osmanlı toplumunun yalnızca İslâmî kurallar dâhilinde gerçek bir medeniyeti yaşayacaklarını tasavvur etmişlerdi. Burada konunun ayrıntılarına geçmeden önce ilk olarak Said Halim Paşa'nın hayatı ve eser-lerine dair kısa bir bilgi verilecek, ardından modern ifadesinin ne anlama geldiği, Batı ülkelerinin gerçekte ne kadar modern ve medenî oldukları tahlil edilerek Said Halim Paşa'nın modernleşme ve aydın kavramlarına ilişkin görüşleri ele alınacaktır.

1. SAİD HALİM PAŞA KİMDİR?

1.1. HAYATI

Modern Mısır'ın kurucusu Mehmet Ali Paşa'nın torunu, Vezir Halim Paşa'nın ise oğlu olan Said Halim, 28 Ocak 1865 tarihinde Kahire'deki Şubra Sarayı'nda doğmuş-tur¹. Halim Paşa, 1870 tarihinde Mısır Valisi İsmail Paşa ile arasının açılması üzerine ailesiyle birlikte İstanbul'a gelmiş ve Balta Limanı'nda bulunan bir yalya yerleştiril-miştir². Bu esnada Said Halim, İstanbul'da iken Farsça, Fransızca, Arapça ve İngilizce-yi özel dersler alarak öğrenmiştir. Akabinde kardeşi Abbas Halim ile beraber siyasî ilimler okumak amacıyla İsviçre'ye gitmiş ve burada beş yıl kaldıktan sonra tekrardan İstanbul'a dönmüştür³. Rumeli Beylerbeyliği Payesi'ni aldıktan sonra Mısır'a gitmiş ve orada İttihat Terakkî Cemiyeti ile bağlantı kurarak cemiyetin II. Abdülhamit Han'ın aleyhine neşriyat yapmasına engel olmuştur⁴.

Said Halim Paşa, 23 Temmuz 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet'in akabinde İstanbul'a dönmüş ve Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi üzerine 12 Haziran 1913'te sadrazam olmuştur⁵. Paşa'nın ilk icraatı Mahmut Şevket Paşa'nın ölümünü araştırmak için Divan-ı Harb-i Örfî Mahkemesi'ni kurması olmuştur⁶. Yapılan yargılamalar sonucunda sanıkların bir kısmı idam ve müebbet hapse mahkûm edilirken bir kısmı

- 1 Ahmet Şeyhun, "Said Halim Paşa: Osmanlı Devlet Adamı ve İslamcı Düşünür", *TYB Akademi*, 1/3, (2011): 67.
- 2 Zuhâl Tavukçu, "Said Halim Paşanın Mefkûresi/Temel Düşünceleri", *Genç Hukukçular Hukuk Okumaları Birikimler V*, (2016): 71.
- 3 M. Hanefî Bostan, "Sadrazam Said Halim Paşa", *TYB Akademi*, 1/3, (2011): 11.
- 4 Bostan, "Sadrazam Said Halim Paşa", 11.
- 5 Şeyhun, "Said Halim Paşa: Osmanlı Devlet Adamı ve İslamcı Düşünür", 70.
- 6 Bostan, "Sadrazam Said Halim Paşa", 13.

da geçici olarak kürek cezasına çarptırılmıştır. “*Re’s-i Mütefekkir*” (Düşünen Bir Kafa) olarak tanınan Said Halim Paşa, Devlet Şûrası’ndaki faaliyetlerinin haricinde devamlı olarak tarihî ve içtimaî incelemelerde de bulunmuştur. Her ne kadar kendisi İslâm ve Osmanlı dönemine ait eserlerden yola çıkarak millî bir iktisat politikasının hem millet hem de devlet için gerekliliğini savunmuş olsa da onun bu önerisi dönemin devlet adamları tarafından dikkate alınmamıştır⁷.

Dünya Savaşı başlamadan önce Osmanlı Devleti, 1913 tarihinde Almanya ile bir ittifak girişiminde bulunmuş ancak Almanya buna sıcak bakmamıştır. 28 Haziran 1914’te Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun veliahdı Ferdinand ile eşinin bir Sırp tarafından öldürülmesi üzerine Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Osmanlı Devleti’ni üçlü ittifaka çekmek için faaliyetlere başlamıştır. Bu sırada Almanya da Osmanlı Devleti’nin daha önceki teklifini gündeme getirerek 22 Temmuz’da yeni bir müttefiklik önerisinde bulunmuş, yapılan görüşmeler sonunda 2 Ağustos günü iki devlet İttifaklık Antlaşması’na imza atmıştır⁸. Osmanlı Devleti’nin bu anlaşmadaki gayesi Rusya’ya karşı savunmasını gerçekleştirmektir. Fakat Said Halim Paşa’ya göre Osmanlı Devleti’nin bu harpte takip edeceği en akılcı politika savaşta galip gelecek tarafı beklemesi olacaktır⁹.

Osmanlı Devleti muharebeye katıldıktan sonra Ermeniler, İtilaf Devleti için casusluk yapmaya, bağlı oldukları birliklerden kaçmaya ve Müslüman ahaliyi katletmeye başlamışlardır. Osmanlı idarecileri komite üyeleri ile Ermeni vekillere ihtarda bulunmuşsa da bundan olumlu bir yanıt alamamışlardır. Nihayetinde kanlı eylemlerin önüne geçilemeyince ve en önemlisi de Ermenilerin, Ruslarla işbirliği yapmalarını engellemek için 26 Mayıs 1915’te özel bir yasa çıkarılmıştır¹⁰. Said Halim Paşa Hükümeti, Tehcir Yasası gereğince Ermenilerin, Suriye ile Lübnan’a yerleştirilmelerini uygun görmüştü. Göç hadisesinin ardından ise Talat Paşa’nın baskılarına dayanamayan Said Halim Paşa, 24 Ekim 1915’te hariciye nazırlığı, 3 Şubat 1917’de de sadrazamlık görevlerinden ayrılmak zorunda bırakılmıştır¹¹.

20 Şubat 1918’de İtilaf kuvvetleri İstanbul’u fiilî olarak işgal etmişlerdir. Akabinde İngilizler, 1 Şubat 1919’da Osmanlı Devleti’ne bir nota vererek savaş esnasında İngiliz esirlere kötü davrandığını iddia ettikleri yirmi üç kişinin yargılanmasını istemişlerdir¹². Bunun üzerine hükümet ertesi gün içlerinde Said Halim Paşa’nın da bulunduğu otuz iki kişiyi

7 Ferhat Ağırman, “İslamcı Bir Düşünür Olarak Said Halim Paşa’da Milliyetçi Yaklaşımlar”, *TYB Akademi*, 1/3, (2011): 36.

8 Bostan, “Sadrazam Said Halim Paşa”, 16.

9 Şeyhun, “Said Halim Paşa: Osmanlı Devlet Adamı ve İslamcı Düşünür”, 69.

10 Şeyhun, “Said Halim Paşa: Osmanlı Devlet Adamı ve İslamcı Düşünür”, 71.

11 Şeyhun, “Said Halim Paşa: Osmanlı Devlet Adamı ve İslamcı Düşünür”, 72.

12 Adnan Gül, “Modern Bir Düşünür ve Devlet Adamı Olarak Said Halim Paşa”, *TYB Akademi*, 1/3, (2011): 105.

tutuklamış ve yedi kişiyi de 28 Mayıs 1919'da Malta'ya sürgün etmiştir. Paşa, 29 Nisan 1921'e kadar Malta'da esir tutulmuş, 16 Mart günü ise İtalya'ya gitmiştir¹³. Roma'da bir konak kiralayarak buraya yerleşmiş, 5 Aralık 1921'de ise evinin önünde elli yedi yaşında iken Arshavir Shiragian (Arşavir Şıracıyan) isimli bir Ermeni komitacı tarafından şehit edilmiştir¹⁴. Ermeni teröristin itiraflarına göre Paşa, Mustafa Kemal'e göndermek üzere İtalya Millî Bankası'ndan iki milyon sterlin borç alacaktı. 6 Aralık'ta kontrat imzalanacağından Shiragian erken davranarak bir gün öncesinde Paşa'yı alından vurmak suretiyle öldürmüştü, olaydan sonra da kendisine "Millî Kahraman" unvanı verilmişti¹⁵.

1.2. ESERLERİ¹⁶

Ta'assub: Fransız dilindeki bu yazı 1910 yılında Sırât-ı Müstakim Dergisi'nde Mehmed imzasıyla neşredilmiş ve makalede Batı ile Doğu arasındaki muhasamatın sebepleri, Batı'nın Müslüman bireylere dayandırdığı din taassubunun aslında Müslümanlara karşı yapılan haksızlıkların bir sonucu olduğu izah edilmiştir.

2. *Mukallitliklerimiz*: 1911 ve 1914 yıllarında iki kez basılmış, Batı'nın politik ve sosyal müesseselerini taklit etmenin toplumumuza getireceği zararlar anlatılmıştır.

3. *Meşrutiyet*: 1911 yılında kitap olarak yayınlanmıştır. Bu çalışmada Meşrutiyet idaresinin tesirleri ile neticeleri açıklanmış, tercüme yoluyla alınan bir anayasanın kültürel değerlerimizle bağdaşmadığına dikkat çekilmiştir.

4. *Buhran-ı İçtimaîmiz*: 1916'da iki kez, 1918 yılında ise Sebilür Reşâd Dergisi'nde neşredilmiştir. Paşa bu eserinde Osmanlı toplumunun eski zindeliğine ulaşabilmesi için ahlâkî meziyetler ile terbiyenin ilme, faziletin ise bilgiye tercih edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

13 Şeyhun, "Said Halim Paşa: Osmanlı Devlet Adamı ve İslamcı Düşünür", 73.

14 Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1985), 476'da Said Halim Paşa'nın ölümüyle alakalı şu bilgiler mevcuttur: "Paşa'nın, İngiliz Entelijan Servisi'nin emriyle öldürüldüğü iddia edilmektedir. Bunun yanı sıra Galip Kemal Söylemezoğlu'nun ifadelerine göre Paşa'nın, Malta'da sürgünde iken devlet başkanlarına gönderdiği uyarı mektupları Amerika üzerinde tesirli olmuştu. Öyle ki bu yazılar üzerine Anadolu'da bir Ermenistan Devleti'ni kurmak için görevlendirilen General Harbord birçok kez ikaz edilmişti. Muhtemeldir ki Paşa yaşasaydı bilgi ve tecrübesiyle fikirlerini yetkili mercilere kabul ettirebilir ve Avrupalı devletlerin gizli oyunlarından ötürü Amerika'yı uyarabilirdi. Bu sebeple İngilizler bazı gerçekleri Amerika kamuoyuna anlatmasından endişe duydukları için Paşa'yı öldürtmüş olabilirler."

15 Şeyhun, "Said Halim Paşa: Osmanlı Devlet Adamı ve İslamcı Düşünür", 22.

16 Said Halim Paşa, yazılarının çoğunu Fransızca olarak kaleme almıştır. Bu durum Paşa'nın yazdığı metinlerin daha çok Batılılar tarafından okunması ve Fransızcanın o dönem itibarıyla uluslararası bir dil olmasıyla ilgiliydi. Kendisinin sekiz eserinin dışında hatıraları, mektupları ve Divân-ı Âlî'nin sorularına yazılı olarak verdiği cevapları vardır. Asım Öz, "Fark Düşünürü ve İslâmcılık Üzerine Dolaylı Açılımlar", *TYB Akademi*, 1/3, (2011): 159.

5. *Buhran-ı Fikrimiz*: 1917'de Mehmed, 1919'da da Prens Said Halim Paşa imzasıyla iki kez basılmıştır. Burada Türk aydınlarının Batı hayranlıkları bir "hastalık" olarak nitelendirilmiştir.

6. *İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye*: 1918'de kitap olarak yayınlanmış, 12 Eylül 1918'den itibaren ise Sebilür Reşâd Dergisi'nde "Akvam-ı İslâmiyyenin Esbab-ı İnhitât-ı" adıyla tefrika edilmeye başlanmıştır. Çalışmada İslâm dünyasının XIX. ve XX. yüzyıllardaki durumu ele alınmıştır.

7. *İslâmlaşmak*: 15 Kasım 1918'den itibaren Sebilür Reşâd Dergisi'nde neşredilmiş, Müslümanların inanç, ahlâk, cemiyet ve siyaset sistemlerinde bir İslâmî kuram geliş-tirmelerinin mecburiyeti dile getirilmiştir¹⁷.

8. *İslâm'da Teşkilat-ı Siyâsiyye*: 1921 yılında Roma'da yayınlattılmış, ardından Mehmet Akif Ersoy tarafından Türkçeye aktarılmıştır. Paşa eserinde İslâm'ın diğer dinlerden farklı bir dünya görüşüne dikkat çekerek siyaset müesseselerinin İslâm esaslarına göre düzenlenmesi gerektiğini belirtmiştir.

9. *Mektuplar*: Adlı eser Paşa'nın, Malta'da sürgün hayatı yaşarken Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Thomas Woodrow Wilson, İngiltere Başbakanı Lloyd George ve Fransız Başbakanı Monsieu Clemencea'ya gönderdiği yazıları kapsamaktadır.

10. *Hatıralar*: Paşa siyaset anılarını kaleme aldığı bu çalışmasını şahadeti dolayısıyla tamamlayamamıştır. Mevcut hatıraların tamamı 2000 yılında İstanbul'da "L'Empire Ottoman et la Guerre Mondiale" ismiyle yüz on yedi sayfadan oluşan bir kitap olarak basılmıştır.

11. *Dîvân-ı Âli Suallerine Yazılı Olarak Verilen Cevaplar*: I. Dünya Savaşı'ndan yenilgiyle çıkılması üzerine Paşa, Yüce Divân'daki diğer üyelerle birlikte sorgulanmıştır. Kendisine sorulan suallere yazılı olarak verdiği cevaplar ise Vakıf Gazetesi'nde yayınlanmıştır.

2. MODERNLEŞME NEDİR, NEYE GÖRE BELİRLENİR, MODERN OLAN BATI GERÇEKTE NE KADAR MEDENÎDİR?

Modern ifadesi kelime olarak "bugün" anlamına gelmektedir. Modernleşme kavramı ise az gelişmiş veya gelişmemiş toplumların sanayileşmiş ülkeleri kendilerine model almaları şeklinde izah edilir. Bu anlamda XIX. yüzyıl Osmanlı toplumu "civilisation" yani modernleşmeyi her zaman araba, dans, kıyafet, balo gibi maddî unsurlarda görmüş, o dönem itibariyle bilim, edebiyat, ziraat, sanayi, ticaret ve sanat gibi dallar geri plana atılmıştır¹⁸. Görülen o ki modernleşme sadece günlük yaşam alışkanlıkları

17 Said Halim Paşa'nın buraya kadar sıraladığımız yedi eseri 1919 yılında "Buhranlarımız" adıyla kitapçık olarak basılmıştır. Doğu, Batı, kültür, din, siyaset gibi meseleler bu eserde incelemeye alınmıştır.

18 Mustafa Gündüz, "Said Halim Paşa'da "Medeniyet" Kavramı", *Journal of Islamic Research*, 21/3, (2010): 144.

ile davranış biçimlerini kapsamıştır. İşte Said Halim Paşa, Osmanlı Devleti'ndeki son devir aydınların Batı medeniyetinin büyümesine kapıldıklarını irdelemiştir. Paşa'ya göre özelde her bir bireyin, genelde ise her bir milletin kendine has düşünsel ve kültürel özellikleri vardır. Dolayısıyla dinî itikatlar (düşünceler) içtimaî (sosyal) mevzularda ne denli büyük ise fertlerin geçmişleri ile zihniyetleri de o derece mühimdir. Mesela İslâmiyet'te Sünnilik-Şiiilik, Hıristiyanlıkta ise Katolik-Protestan-Ortodoksluk tefrikasının ortaya çıkması ve hatta Türk Sünniliği'nin Arap Sünniliği'nden, Acem Şiiiliği'nin Hint Şiiiliği'nden; Avrupa'da ise Alman Katolikliği'nin, İspanya veya İtalya Katolikliği'nden farklı olması bu durumun en güzel örneğidir¹⁹.

XIX. yüzyıldan itibaren hem Osmanlı devlet adamları hem de Avrupalı düşünürler “medeniyet” mefhumunu zenginlik, ilerleme, teknoloji, kalkınma gibi maddî üstünlük belirten vasıflarla açıklamışlardır. Oysa Said Halim Paşa, medeniyetin anahtarını toplumların sahip oldukları değerleri korumalarında ve gelişmeye engel olan değerlerin de ıslah edilmesinde görmüştür²⁰. Dolayısıyla burada tek bir uygarlıktan bahsetmek bir yanlışlığı meydana getirir. Çünkü her milletin özgün değerleri farklı olduğundan manevî unsurlar ile medeniyet tasavvuru da her millette kendisini değişik şekillerde gösterir. Lakin Batı buna karşı çıkar ve Antik Yunan ile Roma'dan başlamak suretiyle medeniyet tarihinde yaşanan her olumlu gelişmeyi sahiplenmek ister²¹. Böylece “tek uygarlık” zihniyetiyle hareket ederek sömürge hedefini uygulamaya alır. Nitekim belirtilen politikayla maddî medeniyet imkânlarından yoksun olan insan toplulukları köleleştirilirken bir taraftan da meşruluğu sağlamak adına sürekli olarak medenileştirme sözü kullanılır²².

Medeniyetin merkezi olarak bilinen Avrupa'da, XIX. yüzyılın sonundan XX. yüzyılın ortalarına kadar birçok “İnsanat Bahçeleri”ne rastlanmıştır. Mesela eşitlik, kardeşlik ve özgürlük sloganıyla nam salan Fransa'da, 1889 tarihinde düzenlenen Paris Evrensel Sergisi'nde dört yüz Afrikalı insanın gösterildiği bir “Zenci Köyü” kurulmuş, 1958'de ise Batılı kıyafetler giydirilen beş yaşındaki Afrikalı siyahî bir kız çocuğu Belçika'nın başkenti Brüksel'de teşhir edilmiştir²³. Dolayısıyla XIX. ve XX. asırlarda insanları ten renklerine göre “aşağılamak” veya “Bilimsel Irkçılık” yaparak onları kafataslarına ve yüz hatlarına göre sınıflara ayırmak Avrupa medeniyetini kendi medeniyetimizden ne kadar üstün kılar?

19 Said Halim Paşa, “Akvamı İslamiyyenin Esbab-ı İnhitâtı I”, *Sebilür Reşad*, 15/369, (12 Eylül 1918): 358.

20 Ağırman, “İslamcı Bir Düşünür Olarak Said Halim Paşa'da Milliyetçi Yaklaşımlar”, 33.

21 Doğan Gün, “Bilimsel Gelişmelerin Temelindeki Doğu-Batı Etkileşimi”, *Memleket Siyaset Yönetim*, 9/22, (Temmuz 2014): 266.

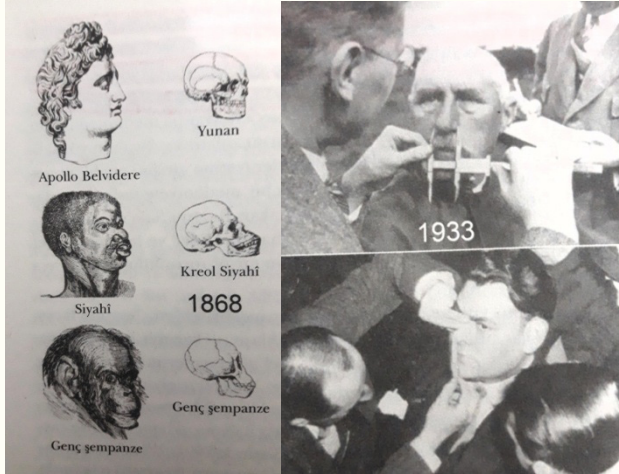
22 İbrahim Kalın, *Barbar, Modern, Medenî*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2018), 31-32.

23 Kalın, *Barbar, Modern, Medenî*, 84.

Brüksel-Kongo Köyü, 1958

(Fotoğraf Kalın, a.g.e., s. 84'ten alınmıştır.)

Bilimsel Irkçılık

Fotoğraf Kalın, a.g.e., s. 80'den alınmıştır.

Avrupa halkları daima başka topluluklara “*farklı bir yaratık*” gözüyle bakmış ve onların medeniyetten yoksun olduklarını sanmışlardır. Onlara göre Batı medeniyetinin vücuda gelişinde iki düşünce vardı. İlk görüşe göre Avrupa uygarlığı Yunanistan’da doğmuş, Roma üzerinden Ortaçağ’a ve oradan da bugüne ulaşmıştı, ikinci görüşe göre ise muasır uygarlığın kökleri Batı coğrafyasında bulunmaktaydı²⁴. Hâl böyle olunca Avrupa tarafından Doğu milletlerine kendi geçmişleri durağan ve gerilik çağrıştıran bir şekilde tasavvur ettirilmmişti. İşte İslâm dünyasının Batılı ülkelerce hakarete uğramasının sebebi burada yatmaktadır. Yani Müslümanların, İslâmiyet’te müjdelenen yüceliği anlamadan dinleriyle alâkalarını kesip Avrupa’ya teslim olmaları bir çıkmazı meydana getirmiştir²⁵. Öyle ki Said Halim Paşa’ya göre Müslümanların maneviyatlarına karşı söylenen “*İslâm, terakkîye engeldir!*” ifadesi Batı tarafından uydurulmuş bir kalıptan ibarettir. Nitekim 1914’te İstanbul ile Konya’yı ziyarete gelen Andre Gide’nin medeniyet temelli konuşması Paşa’nın tezini ispat eder şekildedir:

“...Türk kıyafetleri aklımıza gelebilecek en çirkin kıyafetler; doğrusunu söylemek gerekirse (Türk) ırkı da bunu hak ediyor... (Egzotikliğe olan muhabbetimden, kendi kendimi şovenist bir şekilde mutlu ettiğim korkusundan ve belki de tevazudan dolayı) uzun bir süre birden fazla medeniyet olduğunu, sevgi ve heyecanımızı hak eden birden fazla kültürün bulunduğunu düşünmüştüm... Şimdi görüyorum ki bizim Batı (az daha Fransız diyecektim) medeniyetimiz sadece en güzel değil, inanıyorum ki aynı zamanda “*yeğâne*” medeniyettir, yani sadece bizlerin tevarüs ettiği Yunan medeniyeti...²⁶”

Aynı şekilde İslâm düşmanlığı kimliğiyle tanınan Fransız düşünür Ernest Renan da bahsi geçen konuyla ilgili olarak “...İslâmlığın en büyük kurbanları Müslümanlardır. Doğu seyahatlerimde kaç kere gördüm ki, taassup, insanları terörle ibadete sevk ederken az sayıda insanlardan gelmektedir. Müslüman’ı dininden kurtarmak ona yapılabilecek en büyük hizmettir. İçinde nice iyi unsurlar bulunan Müslüman milletlerin kendilerinden ağır gelen bu boyunduruktan kurtulmalarını temenni etmekle, kendileri için kötü bir dilekte bulunduğumu sanmıyorum.”²⁷ ifadelerini dile getirmiştir. Buna karşılık İslâmcı aydınlardan olan Mehmet Akif Ersoy, Müslümanları ayağa kaldırmak için Avrupa medeniyetine şu mısralarla seslenmiştir:

“Tükürün milleti alçakça vuran darbelere!

Tükürün onlara alkış dağıtan kahpelere!

Tükürün ehl-i salîbin hayâsız yüziüne!

24 Gün, “Bilimsel Gelişmelerin Temelindeki Doğu-Batı Etkileşimi”, 264-265.

25 Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, (İstanbul: Kitap Dünyası, 2015), 128.

26 Kudret Bülbül, “Said Halim Paşa’yı Yüz Yıl Sonra Yeniden Okumak”, *TYB Akademi*, 1/3, (2011): 127.

27 Bülbül, “Said Halim Paşa’yı Yüz Yıl Sonra Yeniden Okumak”, 128.

*Tükürün onların asla güvenilmez sözüne!
Medeniyet denilen maskara mahlûku görün,
Tükürün maskeli vicdanına asrın, tükürün!²⁸*

XIX. yüzyılın başında İslâm dünyasında zuhur eden siyasal çözümler, politik bağımsızlıklar beraberinde bir çöküşü de meydana getirmişti. Bir süre sonra modernleşme macerasıyla karşı karşıya kalınca Müslümanlar modern bilime karşı üç tür tepki geliştirmişlerdi. *“İlk reaksiyon, aydınlanmaya dayalı pozitif bilginin aynen alınarak bütün kuruntularda buna göre bir düzenlemenin yapılması gerekliliğini vurgulamıştır. Böylelikle yegâne bilim pozitif ilimler sayılmış ve din terakkîye engel bir ilim olarak adlandırılmış, topluma uygun olmayan bir kültür oluşturularak kendi sosyal sınıfına yabancı bir aydın sınıf ortaya çıkarılmıştır. İkinci reaksiyona göre pozitivist bilim ile din meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Buna göre din kendi toplumsal değerlerine yabancı olan aydınların yaptığı gibi mücadele edilmesi gereken bir alan olmaktan çıkarılmıştır. Son reaksiyonda ise modern bilim reddedilerek klasik kaynakları koruyup ondan istifade etme çabası oluşturulmuştur. Nitekim bu yaklaşıma göre Batı bilimi kaynaklarımızla aramızda mesafe oluşturmakta ve insanların kafalarını bulandırmaktadır. Bu nedenle Batı biliminden her sahada uzak durulmasına dikkat çekilmiştir.”²⁹*

Said Halim Paşa, *“Başka bir kavmin tahakkümü altına düşen millet arazisini değil, kanun ve ananelerini kaybettiği için istiklalinden olur. Üzerinde yaşadığı toprağı terk etmediği halde o arazide esirdir.”³⁰* der. Bu söyleminde Paşa, Avrupa medeniyetinin milletimize uygun olmadığını ve medeniyet ile milliyet kelimelerini bağdaştırarak olası bir Batılılaşma hareketinin kendi medeniyetimizden vazgeçmek anlamına geldiğini vurgulamıştır³¹. Esasen Batı'nın temeli Doğu'ya dayanmaktadır. Mezopotamya ile Mısır coğrafyası Doğu-Batı uygarlığının iki odak noktasını teşkil etmektedir. Fakat bu medeniyetlerin ikisi de günümüzde Doğu uygarlığının sınırları içerisinde yer almaktadır. Dolayısıyla Doğu bir nevi medenileşmenin ve uygarlığın merkezi sayılmaktadır. Nitekim Homeros'un, Thales'in, Aristo'nun öğretmenleri Mezopotamya ile Mısır'da yaşamaktaydılar³². Doğu'nun, Batı'dan üstünlüğünü başka bir ifadeyle belirtecek olursak Avrupa'nın en önemli antik eserleri Araplar sayesinde tanıdığını söyleyebiliriz. Hakikaten Avrupalılar, Arapların geliştirdikleri cebir, rakam, optik, aritmetik ve trigonometri sayesinde birçok icat ve keşif yapmışlardır, yüzyıllar boyunca Emevilerin, İspanya'da kalmaları ve Doğu dillerinden (Farsça, Aramice, Arapça, İbranice, Süryanice...) ya-

28 Kalın, *Barbar, Modern, Medeni*, 63.

29 Cemile Zehra Köroğlu-Muhammet Ali Köroğlu, *“Bilim Kavramının Gelişimi ve Günümüz Sosyal Bilimleri Üzerine”*, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 25, (2016): 11-12.

30 Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, 75.

31 Gündüz, *“Said Halim Paşa'da “Medeniyet” Kavramı”*, 146.

32 Gün, *“Bilimsel Gelişmelerin Temelindeki Doğu-Batı Etkileşimi”*, 265.

pılan tıp, astronomi, matematik dalındaki çeviriler Batılıları, Doğu'ya yöneltmiştir³³. Lakin Doğu halklarının bu yükselişleri çökmeye başlayınca bu kez Avrupa halkları harekete geçmiş ve tabiatın sırrını çözmeye çalışarak kimyevî, hikemî ilimlerle uğraşmaya başlamışlardır³⁴.

3. SAİD HALİM PAŞA'NIN FİKİRLERİNDE MODERNLEŞME KAVRAMI VE AYDIN TİPİ

Osmanlı Devleti'nin kuruluş esasları incelendiğinde devleti teşkil eden halkların lisan ve ırk bakımından farklı niteliklere sahip olduğu göze çarpmaktadır³⁵. Bu siyasî teşekkül Avrupalıları bir hayli düşündürmüştür. Çünkü onların inançlarına göre kendi siyasî birlikleri lisan ve mezhep beraberliği ile birbirine bağlı olan kimselerin birleşmesinden meydana gelmiştir. Osmanlı siyasî birliği ise ırk ve dil birliğinden hatta ekseriyetle âdet ve gelenek birliğinden dahi uzaktır. Yani devletin temelinde milliyet esası değil dinlerin kardeşliği yatmaktadır. Esasen medeniyetlerin temeli de dinlere dayanmaktadır. Sosyal ve siyasî kanaatler, idealler tamamen dinlerden doğmuştur. Bu anlamda *“Batı için her yol Roma'ya, İslâm dünyası için de her yol Mekte'ye gider.”*³⁶ Bahsedilen iki âlemden her biri başka bir talih ve başka bir yol üzerine inşa edilmiştir.

Batı halkları dinlerini fikrî hasletlerini yükselten manevî bir hâl olarak tanımlarlar. Dolayısıyla onlara göre refaha ve terakkîye giden yol din vasıtasıyla bulunur. Müslümanlar arasında ise bu mevzu ile ilgili iki görüş mevcuttur. Bunlardan ilk kitlenin dayanağı hep kendi dinleri olmuştur. Mesela İran'daki Acemlerin, Anadolu'daki Türklerin, Hindistan'daki Hintlilerin ve Mısır'daki Arapların saadetleri dinlerindeki esaslarda saklıdır³⁷. İkinci kitlenin dayanağı ise Acem, Türk, Hint ve Arap mefkûrelerini yorumlayarak bir Batı medeniyeti arayışıdır³⁸. Medeniyet kavramı Arapçada *“şehir”* anlamına gelen ve *“müddün”* köküne dayanan *“medîne”* ismiyle, Osmanlı Türkçesindeki malik olmak manasında kullanılan *“deyn”* (din) mastarıyla ilişkilidir³⁹. Ayrıca medeniyet sözcüğünden türetilen *“temeddün”* ifadesi Arapça *“m.d.n.”* kökünden gelmekte ve insanlığın her bakımdan eriştiği yüksek düzeyi kastetmektedir⁴⁰. İşte bu bahsedilen seviyeye ulaşmak için öncelikle ilerlemeye engel olan durumların ortadan

33 Gün, “Bilimsel Gelişmelerin Temelindeki Doğu-Batı Etkileşimi”, 271.

34 Said Halim Paşa, “Akvamı İslamiyenin Esbab-ı İnhitatu II”, *Sebilür Reşad*, 15/370, (18 Eylül 1918): 373.

35 Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, 26.

36 Gündüz, “Said Halim Paşa'da “Medeniyet” Kavramı”, 145.

37 Said Halim Paşa, “Bir Zamanlar Dünyaya Hâkim Olan Müslüman Milletlerin İnhitat Sebepleri 2”, *Sebilür Reşad*, 7/174, (Haziran 1954): 374.

38 Said Halim Paşa, “Bir Zamanlar Dünyaya Hâkim Olan Müslüman Milletlerin İnhitat Sebepleri 2”, 374.

39 Gündüz, “Said Halim Paşa'da “Medeniyet” Kavramı”, 144.

40 Gündüz, “Said Halim Paşa'da “Medeniyet” Kavramı”, 144.

kaldırılması, toplumun ve kültürün değerlendirilmesi, yaratıcı düşünce ile ilmin hâkim kılınması hedeflenmiştir⁴¹.

Said Halim Paşa, Batılıların modernleşme gelişimini izah ederken onların adaletsizliğe, cehalete ve suiistimallere karşı cephe alarak bunu başardıklarını belirtmiş ve bu muvaffakiyetlerinin kendi kuramlarıyla ilkelerine bağlılıklarından kaynaklandığını söylemiştir⁴². Ayrıca Paşa, Avrupa ahalisinin yeni bir ihtiyaç durumunda kendi teşkilatlarını ve esaslarını tadil ya da ıslah etmek suretiyle tekâmüle erdiklerini de dile getirmiştir⁴³. Bunun yanı sıra bizim aynı soruna çözümümüz Batı'nın içtimaî, siyasî müesseselerini kabul ve tatbikle sınırlı kalmıştır⁴⁴. Oysa her bir bireyin ruh âlemi nasıl farklıysa milletlerin de maneviyatları birbirinden farklıdır. Bu her milletin hem fikren hem de ruhen kendine ait bir medeniyet algısının olduğu anlamına gelmektedir. Bizde yenisini tesis etmek için ortadan kaldırmaya, Batı'da ise yok olmaktan kurtarmak için onu düzeltip korumaya çalışılmaktadır.

XIX. asırda devletin kaderinin şahsî ve keyfi bir yönetimin elinde bulunmasının memleketin ilerlemesine engel olduğu düşünülüyordu. Bu sebeple hükümdarın istibdadını azaltmak, onun erkine (nüfuzuna) karşı muvazaneyi (dengeyi) sağlamak adına yeni bir kuvvetin oluşumu amaçlanmıştı⁴⁵. Böylelikle bizzat mutlakiyet idaresi memurlarının gizlice anlaşarak oluşturdukları Kanun-i Esasi (1876) tertip edilmişti. O zamanki yenilik taraftarları mevcut idareyi değiştirmek için milleti devreye koyup memleketin içtimaî durumunun ancak siyasî vaziyetinin değiştirilmesiyle mümkün olabileceğine kanaat getirmişlerdi⁴⁶. Fakat hem Kanun-i Esasi ile hem de 1908 tarihinde ilan edilen II. Meşrutiyet ile halka verilen hürriyetlerin yanlış kullanılması Osmanlı cemiyetinde bir ahlakî çözülmeye neden olmuştu⁴⁷. Ülkede her gün vahimleşen bu durum karşısında Osmanlı idarecileri dikkatlerini Avrupa'ya çevirmişlerdi. O dönemde Fransa medeniyetinin merkezi sayıldığından bazı aydınlar da Osmanlı halkını "Frenkleştirmek" istiyorlardı. Bu noktada Said Halim Paşa'ya göre onların Batılılaşma arzusu Avrupa'daki müesseselerden ya da Batılıların, Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde kurdukları okullarda yetişen kimselerin Avrupa kültürünün etkisinde kalarak Batı hayranı olmalarıyla yakından ilgiliydi⁴⁸. Avrupa medeniyetini kendi toplumlarına uyarlamak isteyen bu kişiler bir süre sonra ait oldukları milletin siyasî ve sosyal ya-

41 Gül, "Modern Bir Düşünür ve Devlet Adamı Olarak Said Halim Paşa", 121.

42 Gül, "Modern Bir Düşünür ve Devlet Adamı Olarak Said Halim Paşa", 121.

43 Said Halim Paşa, "Akşamı İslamiyyenin Esbab-ı İnhitâtı II", 374.

44 Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, 13-14.

45 Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, 5.

46 Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, 22.

47 Bülbül, "Said Halim Paşa'yı Yüz Yıl Sonra Yeniden Okumak", 133.

48 Cengiz Yıldız, "Said Halim Paşa'da Üç Tarz-ı Siyaset: Batılılaşma, İslâmcılık, Milliyetçilik", *TYB Akademi*, 1/3, (2011): 54.

pısını küçümsemeye başlamışlar ve Paşa'nın ifadesiyle "Ruhların vatan değiştirmesi ve fikren göç" ederek kendi medeniyetlerine "yabancıdan daha çok yabancı" olmuşlardır⁴⁹.

Usul ve neticeleri göz önüne alındığında modernleşme tarihinde Türk ve Japon biçiminde iki yenileşme hareketi vardır. Japon modelinde Batı medeniyetinin unsurları alınmasına rağmen millî değerlere olan bağlılık devam ederken Türk modelinde böyle bir başarıdan bahsetmek oldukça güçtür⁵⁰. 1912 yılında Ahmet Muhtar Paşa, "ya Garphlaşırız ya mahvoluruz." diyerek bir modernleşme sloganı oluşturmuştur⁵¹. Dolayısıyla Osmanlı toplumunu dinî ve millî kimliklerinden arındırabilmek için "Osmanlı Rönesansı" uygulamaya alınmıştır. Said Halim Paşa tam da bu noktada körü körüne bir taklitçilik anlayışına karşı çıkmış ve sosyal, kültürel, siyâsî sahalarda yapılan her ıslahatta başarıya ulaşılmasını "Daimi olarak bizce yapılması zararlı olan yahut yapılmasına imkân olmayan şeyleri yapmak istemiş olduğumuzdan ileri gelir." sözleriyle açıklamıştır⁵². Paşa'ya göre Müslümanlar, Avrupa'nın tecrübelerinden istifade etmeliler ancak kendi kültürlerine dâhil edecekleri öğeleri aynen tatbikle değil de millileştirerek kullanmalıdırlar⁵³. Nitekim Mehmet Akif Ersoy da konuyla ilgili olarak kaleme aldığı "Mukallitliği de Yapamıyoruz!" isimli yazısında "Şayanı dikkattir ki altı yüz sene kadar bütün cihana karşı müdafaa eden mevcudiyet-i milliyesini Osmanlıların tarih-i siyaseti devir devir yiğitliklerle dolu iken edebiyatı göz kamaştıran, zihinleri durduran maziden sönüktür. Şark, Garp'a hakîm olduğu sürede de yine taklitten geri durmamıştır. Evet, biz daima mukallid hem

49 Tavukçu, "Said Halim Paşanın Mefkûresi/Temel Düşünceleri", 73.

50 Gül, "Modern Bir Düşünür ve Devlet Adamı Olarak Said Halim Paşa", 114.

51 Kalın, *Barbar, Modern, Medenî*, 79.

52 Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, 15.

53 Yıldız, "Said Halim Paşa'da Üç Tarz-ı Siyaset: Batılılaşma, İslâmçılık, Milliyetçilik", 55. Millî değerlerimize uygun olan medeniyet programının şifreleri M. Hanefi Bostan, "Said Halim Paşa'da "İslamlaşmak" Düşüncesi", *TYB Akademi*, 1/3, (2011): 87-88'de şu şekilde açıklanmıştır: "...Esaslarını doğrudan doğruya İslâm'dan alarak, İslâm anlayışına ve gerçeklerine dayanacak olan bu terbiye zamanın ihtiyaçlarına da en mükemmel tarzda karşılık verecek bir şekilde olmalıdır. Herkesin de bildiği gibi bir terbiye metodunun kıymeti, o metot vasıtasıyla elde edilmek istenen maksada göre ölçülür... O halde belirli bir maksat yoksa hakikî bir terbiye de olamaz. Eğer İngiliz, Fransız yahut Alman terbiye metotları iyi iseler maksatları iyi İngiliz, iyi Fransız, iyi Alman yetiştirmek oldukları için iyidirler. Bu sebeple bir milletin terbiye metodunun diğer bir millete de uygun gelmesine ihtimal yoktur. Batılı milletlerin kabul ettikleri eğitim metotlarını inceleyince bu milletlerin her birinin, kendi fertlerini insanların en iyisi ve en mükemmel bir Hristiyan saydıklarını görüyoruz. Yani bu milletlerin kendi terbiye metotları ile varmak istedikleri maksat her şeyden önce "Millî"dir... Her bakımdan olgunlaşmış; yüksek bir anlayışa, yüksek bir irfana ermiş; kendi saadetini başkalarının felaketinde veya kendi yükselişini başkalarının alçalmasında aramayan iyi bir Türk, iyi bir Arap, iyi bir İranlı ve iyi bir Hintli yetiştirmek demektir. O halde İslâm terbiyesinin takip ettikleri maksat buldukları her yerde gerek mensup oldukları gerekse içinde yaşadıkları cemiyetlerde saadetin kıymetli unsurları, ilerlemenin gerçek amilleri olacak insanlar yetiştirmek gerekir. En iyi Müslüman da hak ve görelerini en iyi anlayan, onları en güzel yerine getiren ve savunan kimsedir."

de fena mukallid olmuşuz. Şurası gariptir ki Arap edebiyatının en zengin olduğu dönemlerde değil de toplumun da devletin de münkarız (bitmiş, tükenmiş) olduğu dönemde Arapları taklit etmeye başlamışız. Misal İmrü'l Kays'ın, Nabiğa'nın, Buhturi'nin, İbn Farız'ın karşısına çıkaracak hangi şairimiz var. Hülâsa bizim böyle taklit yoluyla meydana getirdiğimiz eserler insanı ya miskin yapar ya ahlaksız. İşte vaktiyle Şark'tan nasıl istifade edememiş, zarar görmüşsek Garp'tan da öylece zarar görüyoruz.⁵⁴ ifadelerini dile getirmiştir.

Osmanlı Devleti'nin son devir kumandanlarından Hafız Hakkı Paşa da Batı hayranı olan bazı aydınlarla alâkalı olarak "Bizim münevverlerimiz cihanın her türlü felsefesinden, Fransız İhtilali'nden, Amerika'nın fikrî medeniyetinden bahsederler de sonra devletin hayatı mevzuu bahis olduğu dakikalarda milletin ruhunu takviye etmek, harbin dehşetli karsırgaları arasında zavallı Mehmetçikleri ilmin nuru ile aydınlatmak hususlarında tamamen aciz kalırlar. Son felaketimizde (Balkan Savaşı) karşımızdaki ordularda o milletlerin doktorları, edipleri, şairleri, filozofları, yedek subay, astsubay, er olarak ateşler içinde ordunun düşünce ruhunu teşkil ederken, bizim Mehmetçikler arasında âlimlerimizden, edebiyatçılarımızdan bir fert bulunmuyordu. İstanbul'da kalıp yazı yazanlar ise milletin ruhundan uzak kaldığı için bir tesir yapamıyor yahut zararlı fikirleriyle millete bozgunluk tohumları veriyordu.⁵⁵" yorumunda bulunmuştur.

İslâm medeniyetinin çöküş esbabını kimileri ulemanın cahilliğine, kimileri ise idarecilerin despotluğuna bağlamıştır. II. Abdülhamit Han, Müslümanların İslâm'ın hükümlerini terk ettikleri için geri kaldıklarını ve Batı dillerine Pan-İslâmizm olarak tercüme edilen İttihad-ı İslâm'ı gerçekleştirmek istediğini belirtmiştir. Kendisinin bu mevzuuyla ilgili reform görüşü şu şekildedir: "Eğer bizde bazı ıslahatlar kabul edilecekse, memleketin hakiki şartları göz önünde tutularak yapılmalıdır. Yani teferrüt etmiş birkaç idarecinin fikir seviyesi değil, halkın medeniyet seviyesi nazar-ı itibara alınmalıdır. Avrupa'dan gelen her şeyi şüpheyle karşılayan, pek çok defa fermanlarımızı aldığı anda yakan ulema sınıfının aksülamelini de hesaba katmak lazımdır. İslahat tatbikinde her adımı atmadan evvel zemini yoklayarak yavaş yavaş hareket etmekte haklı olduğuma kaniyim. Avrupa medeniyetinin en iyi taraflarını alıp, Şark kültürü ile meczetmek suretiyle meydana gelecek ve olgunlaşacak yepyeni bir medeniyeti, bizde ancak müstakbel nesiller görebileceklerdir⁵⁶."

Said Halim Paşa, 1918 yılında neşrettiği "İnhitat-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîye"de Müslümanlar arasındaki manevî bunalımın nedenini İslâm dünyasında vuku bulan zihniyet değişikliği ile ilişkilendirmiştir⁵⁷. Hâlbuki İslâmiyet insanın yaradılışındaki kemali keşif ettirip fikrî ve ahlakî seviyeyi yükselterek beşeriyetin mutlu-

54 Mehmet Akif Ersoy, "Mukallitliği de Yapamıyoruz", *Sırât-ı Müstakîm*, 3/56, (30 Eylül 190): 56.

55 Bülbül, "Said Halim Paşa'yı Yüz Yıl Sonra Yeniden Okumak", 137.

56 Mehmet Beşirli, "Osmanlı'da Modernleşme ve Aydınlar 1789-1908", *Dini Araştırmalar*, 2/5, (1999): 153.

57 Bostan, "Said Halim Paşa'da "İslamlaşmak" Düşüncesi", 91.

luğunu gerçekleştirmektedir. Fakat Müslümanlardan bazıları bu vaziyeti dikkate almayarak zuhura gelen gereksinimleri için daha yüce bir din yorumunu ortaya atarak İslâmiyet'in ilerlemeye mâni olduğunu iddia etmeye başlamışlardır. Oysa din-i İslâm'ı kabul eden kavimler köklü bir medeniyet geçmişine sahiptirler. Mesela Halife Mansur, Aristo'nun eserlerini çeşitli yabancı dillerden Arapçaya tercüme ettirmiş, Harun Reşid, Hipokrat ile Galen gibi ünlü hekimlerin yapıtlarını Arapçaya çevirtmiştir⁵⁸. İslâmiyet bu hususiyetiyle zamanla sarsılmaya başlayan birçok topluluğa can vermiş ve onlar idrak edemedikleri bir uygarlık seviyesine İslâm dini sayesinde erişmişlerdir⁵⁹.

SONUÇ

Said Halim Paşa bir terakkî üretmek adına bir toplumu meydana getiren gelenek, görenek, örf ve âdetler gibi manevî unsurları değiştirmenin yanlış olduğunu savunmuş, kültürün değiştirilmesi yerine ilk olarak fikirlerin yenilenmesinin zaruri olduğunu söylemiştir. Nitekim bireylerin kendi medeniyet, hayat, düşünce ve estetik değerlerine sahip olmadıkları halde İslâm dünyasında meydana gelen sorunlara çözüm üretmeleri imkânsızdır. Tamamen Batı mantığıyla hayal kuran aydınlar biraz tanıdıkları Hıristiyanlık ile hiç tanımadıkları İslâmiyet'i birbirine karıştırmışlar, Osmanlı sosyal yapısı ile Batı dünyası arasındaki farkın İslâmiyet ile Hıristiyanlık arasındaki fark kadar büyük olduğunu ayırt edememişlerdir. Hakikatte Batı coğrafyası her ne kadar modern bir gelişim çağı içerisinde bulunsun da manevî ve ahlâkî açıdan bir inhitat dönemi yaşamaktadır. Zira Amerika Birleşik Devletleri, Fransa, İtalya, İsveç, Almanya, İngiltere ve Kanada'nın cinayet, alkol kullanımı, hırsızlık, kumar gibi birçok sahada yapılan uluslararası araştırmalarda başı çekmesi Avrupa'nın çöküşünün en güçlü ispatıdır.

Kaynakça

- Ağırman, Ferhat. "İslamcı Bir Düşünür Olarak Said Halim Paşa'da Milliyetçi Yaklaşımlar", *TYB Akademi*, 1/3, (2011): 27-45.
- Beşirli, Mehmet. "Osmanlı'da Modernleşme ve Aydınlar 1789-1908", *Dini Araştırmalar*, 2/5, (1999): 131-158.
- Bostan, M. Hanefi. "Sadrazam Said Halim Paşa", *TYB Akademi*, 1/3, (2011): 11-27.
- Bostan, M. Hanefi. "Said Halim Paşa'da "İslamlaşmak" Düşüncesi", *TYB Akademi*, 1/3, (2011): 81-101.

58 Gün, "Bilimsel Gelişmelerin Temelindeki Doğu-Batı Etkileşimi", 276-277.

59 Said Halim Paşa, "Bir Zamanlar Dünyaya Hâkim Olan Müslüman Milletlerin İnhitat Sebepleri 1", *Sebilür Reşad*, 7/173, (Mayıs 1954): 359.

- Bülbül, Kudret. "Said Halim Paşa'yı Yüz Yıl Sonra Yeniden Okumak", *TYB Akademi*, 1/3, (2011): 125-141.
- Ersoy, Mehmet Akif. "Mukallitliği de Yapamıyoruz", *Sırât-ı Müstakim*, 3/56, (30 Eylül 1909).
- Gül, Adnan. "Modern Bir Düşünür ve Devlet Adamı Olarak Said Halim Paşa", *TYB Akademi*, 1/3, (2011): 101-125.
- Gün, Doğan. "Bilimsel Gelişmelerin Temelindeki Doğu-Batı Etkileşimi", *Memleket Siyaset Yönetim*, 9/22, (Temmuz 2014): 263-293.
- Gündüz, Mustafa. "Said Halim Paşa'da "Medeniyet" Kavramı", *Journal of Islamic Research*, 21/2, (2010): 143-151.
- Kalın, İbrahim. *Barbar, Modern, Medenî*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2018.
- Köroğlu, Cemile Zehra - Köroğlu, Muhammet Ali. "Bilim Kavramının Gelişimi ve Günümüz Sosyal Bilimleri Üzerine", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 25, (2016): 1-16.
- Öz, Asım. "Fark Düşünürü ve İslamcılık Üzerine Dolaylı Açılımlar", *TYB Akademi*, 1/3, (2011): 151-175.
- Said Halim Paşa. "Akvamı İslamiyyenin Esbab-ı İnhitâtı I", *Sebilür Reşad*, 15/369, (12 Eylül 1918).
- Said Halim Paşa. "Akvamı İslamiyyenin Esbab-ı İnhitâtı II", *Sebilür Reşad*, 15/370, (18 Eylül 1918).
- Said Halim Paşa. "Bir Zamanlar Dünyaya Hâkim Olan Müslüman Milletlerin İnhitât Sebepleri 1", *Sebilür Reşad*, 7/173, (Mayıs 1954).
- Said Halim Paşa. "Bir Zamanlar Dünyaya Hâkim Olan Müslüman Milletlerin İnhitât Sebepleri 2", *Sebilür Reşad*, 7/174, (Haziran 1954).
- Said Halim Paşa. *Buhranlarımız*, İstanbul: Kitap Dünyası, 2015.
- Şeyhun, Ahmet. "Said Halim Paşa: Osmanlı Devlet Adamı ve İslamcı Düşünür", *TYB Akademi*, 1/3, (2011): 67-81.
- Şimşir, Bilal. *Malta Sürgünleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1985.
- Tavukçu, Zuhâl. "Said Halim Paşanın Mefkûresi/Temel Düşünceleri", *Genç Hukukçular Hukuk Okumaları Birikimler V*, (2016): 71-81.
- Yıldız, Cengiz. "Said Halim Paşa'da Üç Tarz-ı Siyaset: Batılılaşma, İslamcılık ve Milliyetçilik", *TYB Akademi*, 1/3, (2011): 45-67.